

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

चौदावा अध्याय (गुणत्रयविभागयोग) श्लोक १४-२७

श्रीभगवानुवाच

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १४-१ ॥

अन्वयार्थ

श्रीभगवान् = भगवान् श्रीकृष्ण, उवाच = म्हणाले, ज्ञानानाम् (अपि) = ज्ञानांमध्ये सुद्धा, उत्तमम् (तत्) = अतिउत्तम असे ते, परम् = परम, ज्ञानम् = ज्ञान, भूयः = पुन्हा, प्रवक्ष्यामि = मी सांगेन, यत् = की जे, ज्ञात्वा = जाणल्यावर, सर्वे = सर्व, मुनयः = मुनिजनांनी, इतः = या संसारातून (मुक्त होऊन), पराम् = परम, सिद्धिम् = सिद्धी, गताः = प्राप्त करून घेतलेली आहे ॥ १४-१ ॥

अर्थ

भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले, ज्ञानांतीलही अती उत्तम ते परम ज्ञान मी तुला पुन्हा सांगतो की, जे जाणल्याने सर्व मुनिजन या संसारातून मुक्त होऊन परम सिद्धी पावले आहेत. ॥ १४-१

॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ १४-२ ॥

अन्वयार्थ

इदम् = या, ज्ञानम् = ज्ञानाचा, उपाश्रित्य = आश्रय करून म्हणजे हे ज्ञान धारण करून, मम = माझ्या, साधर्म्यम् = स्वरूपाप्रत, आगताः = प्राप्त झालेले पुरुष, सर्गे = सृष्टीच्या आरंभी, (पुनः) = पुन्हा, न उपजायन्ते = उत्पन्न होत नाहीत, च = आणि, प्रलये अपि = प्रलयकाली सुद्धा, न व्यथन्ति = व्याकुळ होत नाहीत ॥ १४-२ ॥

अर्थ

हे ज्ञान धारण करून माझ्या स्वरूपाला प्राप्त झालेले पुरुष सृष्टीच्या आरंभी पुन्हा जन्माला येत नाहीत आणि प्रलयकालीही व्याकुळ होत नाहीत. ॥ १४-२ ॥

मम योनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ १४-३ ॥

अन्वयार्थ

॥ सार्थ - श्रीमद्भगवद्गीता ॥

3

भारत = हे भारता (अर्थात भरतवंशी अर्जुना), मम = माझी, महद्ब्रह्म = महद्ब्रह्मरूप मूल प्रकृती ही, (सर्वभूतानाम्) = सर्व भूतांची, योनिः = योनी आहे म्हणजे गर्भाधानाचे स्थान आहे, (च) = आणि, अहम् = मी, तरिमन् = त्या योनीमध्ये, गर्भम् = चेतनसमुदायरूपी गर्भ, दधामि = स्थापन करतो, ततः = त्या जड-चेतनाच्या संयोगाने, सर्वभूतानाम् = सर्व भूतांची, सम्भवः = उत्पत्ती, भवति = होते ॥ १४-३ ॥

अर्थ

हे भारता (अर्थात भरतवंशी अर्जुना), माझी महद्ब्रह्मरूप मूल प्रकृती संपूर्ण भूतांची योनी म्हणजे गर्भधारणा करण्याचे स्थान आहे आणि मी त्या योनीच्या ठिकाणी चेतनसमुदायरूप गर्भाची स्थापना करतो. त्या जड-चेतन संयोगाने सर्व भूतांची उत्पत्ती होते. ॥ १४-३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ॥

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ १४-४ ॥

अन्वयार्थ

कौन्तेय = हे कौन्तेया (अर्थात कुंतीपुत्र अर्जुना), सर्वयोनिषु = नाना प्रकारच्या सर्व योनींमध्ये, याः = जितक्या, मूर्तयः = मूर्ती म्हणजे शरीरधारी प्राणी, सम्भवन्ति = उत्पन्न होतात, तासाम्

॥ सार्थ - श्रीमद्भगवद्गीता ॥

4

= त्या सर्वांची, योनिः = गर्भ धारण करणारी माता, महत् ब्रह्म = मूल प्रकृती आहे, (च) = आणि, अहम् = मी, बीजप्रदः = बीज स्थापन करणारा, पिता = पिता आहे ॥ १४-४ ॥

अर्थ

हे कौंतेया (अर्थात कुंतीपुत्र अर्जुना), नाना प्रकारच्या सर्व जातीत जितके शरीरधारी प्राणी उत्पन्न होतात, त्या सर्वांचा गर्भ धारण करणारी माता प्रकृती आहे आणि बीज स्थापन करणारा पिता मी आहे. ॥ १४-४ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ १४-५ ॥

अन्वयार्थ

महाबाहो = हे महाबाहो अर्जुना, सत्त्वम् = सत्त्वगुण, रजः = रजोगुण, (च) = आणि, तमः = तमोगुण, इति = हे, प्रकृतिसम्भवाः = प्रकृतीपासून उत्पन्न होणारे, गुणाः = तीनही गुण, अव्ययम् = अविनाशी, देहिनम् = जीवात्म्याला, देहे = शरीरात, निबध्नन्ति = बांधून टाकतात ॥ १४-५ ॥

अर्थ

हे महाबाहो अर्जुना, सत्त्वगुण, रजोगुण आणि तमोगुण हे प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले तिन्ही गुण अविनाशी जीवात्म्याला शरीरात बांधून ठेवतात. ॥ १४-७ ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ १४-६ ॥

अन्वयार्थ

अनघ = हे निष्पाप अर्जुना, तत्र = त्या तिन्ही गुणांपैकी, सत्त्वम् = सत्त्वगुण (हा तर), निर्मलत्वात् = निर्मल असल्यामुळे, प्रकाशकम् = प्रकाश करणारा, (च) = आणि, अनामयम् = विकाररहित आहे तरीही, (सः) = तो, सुखसङ्गेन = सुखाच्या संबंधाद्वारे, च = आणि, ज्ञानसङ्गेन = ज्ञानाच्या संबंधाद्वारे म्हणजे त्याच्या अभिमानाने, बध्नाति = बद्ध करतो ॥ १४-६ ॥

अर्थ

हे निष्पाप अर्जुना, त्या तीन गुणांमधील सत्त्वगुण निर्मल असल्यामुळे प्रकाश उत्पन्न करणारा आणि विकाररहित आहे. तो सुखासंबंधीच्या आणि ज्ञानासंबंधीच्या अभिमानाने बांधतो. ॥ १४-६ ॥

रजो रगात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भयम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ १४-७ ॥

अन्वयार्थ

कौन्तेय = हे कौन्तेया (अर्थात् कुंतीपुत्र अर्जुना), रागात्मकम् = राग-रूप, रजः = रजोगुण हा, तृष्णासङ्गसमुद्भवम् = कामना आणि आसक्ती यांपासून उत्पन्न झालेला आहे असे, विद्धि = तू जाण, तत् = तो (रजोगुण), देहिनम् = या जीवात्म्याला, कर्मसङ्गेन = कर्म आणि फळ यांच्याद्वारे, निबध्नाति = बद्ध करतो ॥ १४-७ ॥

अर्थ

हे कौन्तेया (अर्थात् कुंतीपुत्र अर्जुना), रागरूप रजोगुण इच्छा आणि आसक्ती यांपासून उत्पन्न झालेला आहे, असे समज. तो या जीवात्म्याला कर्माच्या आणि त्यांच्या फळांच्या संबंधाने बांधतो. ॥ १४-७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिरतन्निबध्नाति भारत ॥ १४-८ ॥

अन्वयार्थ

भारत = हे भारता (अर्थात् भरतवंशी अर्जुना), सर्वदेहिनम् = सर्व देहाभिमानांनी पुरुषांना, मोहनम् = मोहित करणारा, तमः तु

॥ सार्थ - श्रीमद्भगवद्गीता ॥

7

= तमोगुण हा तर, अज्ञानजम् = अज्ञानापासून उत्पन्न झाला आहे, असे, विद्धि = तू जाण, तत् = तो (तमोगुण), (देहिनम्) = या जीवात्म्याला, प्रमादालस्यनिद्राभिः = प्रमाद, आळस व निद्रा यांच्याद्वारा, निबध्नाति = बद्ध करतो ॥ १४-८ ॥

अर्थ

हे भारता (अर्थात भरतवंशी अर्जुना), सर्व देहाभिमानांनी पुरुषांना मोह पाडणारा तमोगुण अज्ञानापासून उत्पन्न झालेला आहे, असे समज. तो या जीवात्म्याला प्रमाद, आळस आणि निद्रा यांनी बांधतो. ॥ १४-८ ॥

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ १४-९ ॥

अन्वयार्थ

भारत = हे भारता (अर्थात भरतवंशी अर्जुना), सत्त्वम् = सत्त्वगुण, सुखे = सुखामध्ये, सञ्जयति = आसक्त करतो, (च) = आणि, रजः = रजोगुण, कर्मणि = कर्मांमध्ये, (तथा) = तसेच, तमः तु = तमोगुण तर, ज्ञानम् = ज्ञानाला, आवृत्य = झाकून टाकतो, प्रमादे उत = प्रमादामध्ये सुद्धा, सञ्जयति = आसक्त करतो ॥ १४-९ ॥

अर्थ

हे भारता (अर्थात भरतवंशी अर्जुना), सत्त्वगुण सुखाला, रजोगुण कर्मात्ता तसेच तमोगुण ज्ञानाला झाकून प्रमाद करण्यालाही प्रवृत्त करतो. ॥ १४-९ ॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १४-१० ॥

अन्वयार्थ

भारत = हे भारता (अर्थात भरतवंशी अर्जुना), रजः = रजोगुण, च = आणि, तमः = तमोगुण यांना, अभिभूय = खाली ढडपून, सत्त्वम् (भवति) = सत्त्वगुण वाढतो (तसेच), सत्त्वम् = सत्त्वगुण, च = आणि, तमः = तमोगुण यांना, (अभिभूय) = खाली ढडपून, रजः = रजोगुण वाढतो, तथा एव = तशाचप्रकारे, सत्त्वम् = सत्त्वगुण, च = आणि, रजः = रजोगुण यांना, (अभिभूय) = खाली ढडपून, तमः = तमोगुण, भवति = वाढतो ॥ १४-१० ॥

अर्थ

हे भारता (अर्थात भरतवंशी अर्जुना), रजोगुण आणि तमोगुण यांना ढडपून सत्त्वगुण वाढतो. सत्त्वगुण आणि तमोगुण यांना

दडपून रजोगुण वाढतो. तसेच सत्त्वगुण आणि रजोगुण यांना दडपून तमोगुण वाढतो. ॥ १४-१० ॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाशउपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ १४-११ ॥

अन्वयार्थ

यदा = ज्यावेळी, अस्मिन् = या, देहे = देहामध्ये, (तथा) = तसेच, सर्वद्वारेषु = अंतःकरण आणि इंद्रिये यांमध्ये, प्रकाशः = चेतनता, (च) = आणि, ज्ञानम् = विवेकशक्ती, उपजायते = उत्पन्न होते, तदा = त्यावेळी, इति = असे, विद्यात् = जाणावे, उत = की, सत्त्वम् = सत्त्वगुण, विवृद्धम् = वाढला आहे ॥ १४-११ ॥

॥

अर्थ

ज्यावेळी या देहात तसेच अंतःकरणात व इंद्रियांत चैतन्य आणि विवेकशक्ती उत्पन्न होते, त्यावेळी असे समजावे की, सत्त्वगुण वाढला आहे. ॥ १४-११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १४-१२ ॥

अन्वयार्थ

भरतर्षभ = हे भरतर्षभा (अर्थात् भरतवंशीयांमध्ये श्रेष्ठ अर्जुना),
रजसि = रजोगुण, विवृद्धे = वाढला असताना, लोभः = लोभ,
प्रवृत्तिः = प्रवृत्ती, कर्मणाम् = स्वार्थबुद्धीने कर्माचा सकाम
भावाने, आरम्भः = उद्योग, अशमः = अशांति, (च) = आणि,
स्पृहा = विषयभोगांची लालसा, एतानि = हे सर्व, जायन्ते =
उत्पन्न होतात ॥ १४-१२ ॥

अर्थ

हे भरतर्षभा (अर्थात् भरतवंशीयांमध्ये श्रेष्ठ अर्जुना), रजोगुण
वाढल्यावर लोभ, प्रवृत्ती, स्वार्थाने प्रेरित होऊन फळांच्या
इच्छेने कर्माचा आरंभ, अशांती आणि विषयभोगांची लालसा ही
सर्व उत्पन्न होतात. ॥ १४-१२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १४-१३ ॥

अन्वयार्थ

कुरुनन्दन = हे कुरुनंदना (अर्थात् कुरुवंशी अर्जुना), तमसि
= तमोगुण, विवृद्धे = वाढला असता, (अंतःकरणे इंद्रियेषु च) =
अंतःकरण व इंद्रिये यांचे ठायी, अप्रकाशः = चैतन्यशक्तीचा

अभाव, अप्रवृत्तिः = कर्तव्य कर्ममध्ये प्रवृत्तीचा अभाव, च = आणि, प्रमादः = प्रमाद म्हणजे व्यर्थ क्रिया, च = आणि, मोहः = अंतःकरणाच्या निद्रा इत्यादी मोहकारक वृत्ती, एतानि एव = हे सर्वच, जायन्ते = उत्पन्न होतात ॥ १४-१३ ॥

अर्थ

हे कुरुनंदना (अर्थात कुरुवंशी अर्जुना), तमोगुण वाढल्यावर अंतःकरण व इंद्रिये यांत अंधार, कर्तव्य कर्मात प्रवृत्ती नसणे, व्यर्थ हालचाली आणि झोप इत्यादी अंतःकरणाचा मोहित करणाऱ्या वृत्तीही सर्व उत्पन्न होतात. ॥ १४-१३ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४-१४ ॥

अन्वयार्थ

यदा = जेव्हा, सत्त्वे = सत्त्वगुण, प्रवृद्धे = वाढलेला असताना, देहभृत् = हा माणूस, प्रलयम् = मरणाप्रत, याति = जातो, तदा तु = तेव्हा तर, (सः) = तो, उत्तमविदाम् = उत्तम कर्म करणाऱ्यांचे, अमलान् = निर्मल असे दिव्य स्वर्ग इत्यादी, लोकान् = लोक, प्रतिपद्यते = प्राप्त करून घेतो ॥ १४-१४ ॥

अर्थ

जेव्हा हा मनुष्य सत्त्वगुण वाढलेला असताना मरण पावतो, तेव्हा तो उत्तम कर्मे करणाऱ्यांच्या निर्मळ दिव्य स्वर्गादी लोकांत जातो. ॥ १४-१४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १४-१५ ॥

अन्वयार्थ

रजसि = रजोगुण वाढलेला असताना, प्रलयम् गत्वा = मृत्यू प्राप्त झाल्यावर, (मनुष्यः) = माणूस, कर्मसङ्गिषु = कर्माबद्ध आसक्ती असणाऱ्या मनुष्यांमध्ये, जायते = उत्पन्न होतो, तथा = तसेच, तमसि = तमोगुण वाढलेला असताना, प्रलीनः = मेलेला मनुष्य हा, मूढयोनिषु = (कीटक, पशू इत्यादी) मूढ योनींमध्ये, जायते = उत्पन्न होतो ॥ १४-१५ ॥

अर्थ

रजोगुण वाढलेला असता मरण पावल्यास कर्माची आसक्ती असणाऱ्या मनुष्यांत जन्मतो. तसेच तमोगुण वाढला असता मेलेला माणूस किडा, पशू, पक्षी इत्यादी मूढ (विवेकशून्य) जातींत जन्मतो. ॥ १४-१५ ॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १४-१६ ॥

अन्वयार्थ

सुकृतस्य = श्रेष्ठ, कर्मणः = कर्माचे तर, सात्त्विकम् = सात्त्विक
महणजे सुख, ज्ञान, वैराग्य इत्यादी, निर्मलम् = निर्मळ, फलम्
= फळ आहे, (इति) = असे, आहुः = सांगितले जाते, तु = परंतु,
रजसः = राजस कर्माचे, फलम् = फळ, दुःखम् = दुःख (आणि),
तमसः = तामस कर्माचे, फलम् = फळ, अज्ञानम् = अज्ञान आहे
(असे म्हटले जाते) ॥ १४-१६ ॥

अर्थ

श्रेष्ठ (सात्त्विक) कर्माचे सात्त्विक अर्थात सुख, ज्ञान आणि
वैराग्य इत्यादी निर्मळ फळ सांगितले आहे. राजस कर्माचे फळ
दुःख तसेच तामस कर्माचे फळ अज्ञान सांगितले आहे. ॥ १४-
१६ ॥

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १४-१७ ॥

अन्वयार्थ

सत्त्वात् = सत्त्वगुणापासून, ज्ञानम् = ज्ञान, सञ्जायते =
उत्पन्न होते, च = आणि, रजसः = रजोगुणापासून, एव =

निःसंदेहपणे, लोभः = लोभ, च = तसेच, तमसः = तमोगुणापासून, प्रमादमोहौ = प्रमाद व मोह, भवतः = उत्पन्न होतात, (च) = आणि, अज्ञानम् एव = अज्ञानसुद्धा उत्पन्न होते ॥ १४-१७ ॥

अर्थ

सत्त्वगुणापासून ज्ञान उत्पन्न होते. रजोगुणापासून निःसंशयपणे लोभ आणि तमोगुणापासून प्रमाद आणि मोह उत्पन्न होतात आणि अज्ञानही उत्पन्न होते. ॥ १४-१७ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १४-१८ ॥

अन्वयार्थ

सत्त्वस्थाः = सत्त्वगुणामध्ये स्थित असणारे पुरुष, ऊर्ध्वम् = स्वर्गादी उच्च लोकांमध्ये, गच्छन्ति = जातात, राजसाः = रजोगुणामध्ये स्थित असणारे राजस पुरुष, मध्ये = मध्यात म्हणजे मनुष्यलोकातच, तिष्ठन्ति = राहातात, (च) = आणि, जघन्यगुणवृत्तिस्थाः = तमोगुणाचे कार्यरूप अशा निद्रा, प्रमाद व आलस्य इत्यादींमध्ये स्थित असणारे, तामसाः = तामस पुरुष, अधः = अधोगती म्हणजे कीटक, पशू इत्यादी नीच

योनी तसेच नरक यांना, गच्छन्ति = प्राप्त करून घेतात ॥ १४-१८ ॥

अर्थ

सत्त्वगुणात असलेले पुरुष स्वर्गादी उच्च लोकांना जातात. रजोगुणात असलेले पुरुष मध्यलोकात म्हणजे मनुष्यलोकातच राहातात आणि तमोगुणाचे कार्य असलेल्या निद्रा, प्रमाद आणि आळस इत्यादीत रत असलेले तामसी पुरुष अधोगतीला अर्थात कीटक, पशू इत्यादी नीच जातीत तसेच नरकात जातात. ॥ १४-१८ ॥

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १४-१९ ॥

अन्वयार्थ

गुणेभ्यः = तीन गुणांच्यापेक्षा वेगळा असा, अन्यम् = अन्य कोणी, कर्तारम् न = कर्ता नाही असे, यदा = जेव्हा, द्रष्टा = द्रष्टा, अनुपश्यति = पाहातो, च = तसेच, गुणेभ्यः = तीन गुणांच्या, परम् = अत्यंत पलीकडे असलेल्या सच्चिदानंदघनस्वरूप मज परमात्म्याला, वेत्ति = तत्त्वतः जाणतो, (तदा) = त्यावेळी, सः = तो, मद्भावम् = माझे स्वरूप, अधिगच्छति = प्राप्त करून घेतो ॥ १४-१९ ॥

अर्थ

ज्यावेळी द्रष्टा तिन्ही गुणांशिवाय दुसरा कोणीही कर्ता नाही, असे पाहातो आणि तिन्ही गुणांच्या अत्यंत पलीकडे असणाऱ्या सच्चिदानंदघनस्वरूप मला परमात्म्याला तत्त्वतः जाणतो, त्यावेळी तो माझ्या स्वरूपाला प्राप्त होतो. ॥ १४-१९ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान्।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते १४-२० ॥

अन्वयार्थ

देही = पुरुष हा, देहसमुद्भवान् = शरीरांच्या उत्पत्तीला कारणरूप अशा, एतान् = या, त्रीन् = तीन, गुणान् = गुणांचे, अतीत्य = उल्लंघन करून, जन्ममृत्युजरादुःखैः = जन्म, मृत्यु जरावस्था आणि सर्व प्रकारची दुःखे यांतून, विमुक्तः = सुटून जाऊन, अमृतम् = परमानंद, अश्नुते = प्राप्त करून घेतो ॥ १४-२० ॥

अर्थ

हा पुरुष शरीराच्या उत्पत्तीला कारण असलेल्या या तिन्ही गुणांना उल्लंघून जन्म, मृत्यू, वार्धक्य आणि सर्व प्रकारच्या दुःखांपासून मुक्त होऊन परमानंदाला प्राप्त होतो. ॥ १४-२० ॥

अर्जुन उवाच

कैर्लिङ्गैस्त्रीङ्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीङ्गुणानतिवर्तते ॥ १४-२१ ॥

अन्वयार्थ

अर्जुन = अर्जुन, उवाच = म्हणाला, एतान् = या, त्रीन् = तीन, गुणान् = गुणांच्या, अतीतः = पलीकडे गेलेला पुरुष, कैः = कोणत्याकोणत्या, लिङ्गैः (युक्तः) = लक्षणांनी युक्त, भवति = असतो, च = आणि, किमाचारः = कोणत्या प्रकारचा आचार करणारा, (सः भवति) = तो असतो, (तथा) = तसेच, प्रभो = हे प्रभो (श्रीकृष्णा), (मनुष्यः) = एखादा मनुष्य, कथम् = कोणत्या उपायांनी, एतान् = या, त्रीन् = तीन, गुणान् = गुणांच्या, अतिवर्तते = पलीकडे जातो ॥ १४-२१ ॥

अर्थ

अर्जुन म्हणाला, या तिन्ही गुणांच्या पलीकडे गेलेला पुरुष कोणकोणत्या लक्षणांनी युक्त असतो? आणि त्याचे आचरण कशा प्रकारचे असते? तसेच हे प्रभो (श्रीकृष्णा), मनुष्य

कोणत्या उपायाने या तीन गुणांच्या पत्नीकडे जातो? ॥ १४-२१

॥

श्रीभगवानुवाच

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ १४-२२ ॥

अन्वयार्थ

श्रीभगवान् = भगवान् श्रीकृष्ण, उवाच = म्हणाले, पाण्डव = हे पांडवा (अर्थात पांडुपुत्र अर्जुना), (यः) = जो पुरुष, प्रकाशम् = सत्त्वगुणाचे कार्यरूप असा प्रकाश, च = आणि, प्रवृत्तिम् = रजोगुणाचे कार्यरूप अशी प्रवृत्ती, च = तसेच, मोहम् एव = तमोगुणाचे कार्यरूप असा मोह यांनासुद्धा, सम्प्रवृत्तानि = ते प्रवृत्त झाल्यावर त्यांचा, न द्वेष्टि = द्वेष करीत नाही, च = तसेच, निवृत्तानि = ते निवृत्त झाल्यावर त्यांची, न काङ्क्षति = आकांक्षा करीत नाही ॥ १४-२२ ॥

अर्थ

भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले, हे पांडवा (अर्थात पांडुपुत्र अर्जुना), जो पुरुष सत्त्वगुणाचे कार्यरूप प्रकाश, रजोगुणाचे कार्यरूप प्रवृत्ती आणि तमोगुणाचे कार्यरूप मोह ही प्राप्त झाली असता

त्यांचा विषाद मानत नाही आणि प्राप्त झाली नाही तरी त्यांची इच्छा करीत नाही ॥ १४-२२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्योन विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ १४-२३ ॥

अन्वयार्थ

उदासीनवत् = साक्षीप्रमाणे, आसीनः = स्थित असणारा, यः = जो, गुणैः = गुणांकडून, न विचाल्यते = विचलित केला जाऊ शकत नाही, (च) = तसेच, गुणाः एव = गुण हेच (गुणांमध्ये), वर्तन्ते = कार्य करतात, इति = असे समजणारा, यः = जो, अवतिष्ठति = (सत्त्वदानंदघन परमात्म्यामध्ये एकीभावाने) स्थित राहत असतो, (एवम्) = अशाप्रकारे, न इङ्गते = त्या स्थितीपासून कधीही विचलित होत नाही ॥ १४-२३ ॥

अर्थ

जो साक्षीरूप राहून गुणांकडून विचलित केला जाऊ शकत नाही आणि गुणच गुणांत वावरत आहेत, असे समजून जो सत्त्वदानंदघन परमात्म्यात एकरूप होऊन राहतो व त्या स्थितीपासून कधी ढळत नाही ॥ १४-२३ ॥

समदुःखसुखःस्वस्थः समलोष्टाश्मकान्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः॥ १४-२४ ॥

अन्वयार्थ

(यः) = आणि जो, स्वस्थः = निरंतर आत्मभावामध्ये स्थित, समदुःखसुखः = दुःख व सुख यांना समान समजणारा, समलोष्टाश्मकाचनः = माती, दगड व सोने यांचे ठिकाणी समान भाव असणारा, धीरः = ज्ञानी, तुल्यप्रियाप्रियः = प्रिय तसेच अप्रिय यांना एकसारखे मानणारा, च = आणि, तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः = स्वतःच्या निन्दा-स्तुतीमध्ये समान भाव असणारा असतो ॥ १४-२४ ॥

अर्थ

जो पुरुष निरंतर आत्मभावात राहून दुःख-सुख समान मानतो, माती, दगड आणि सोने यांना सारखेच मानतो, ज्याला आवडती व नावडती गोष्ट सारखीच वाटते, जो ज्ञानी आहे आणि स्वतःची निन्दा व स्तुती ज्याला समान वाटतात ॥ १४-२४ ॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ १४-२५ ॥

अन्वयार्थ

(यः) = जो, मानापमानयोः = मान व अपमान यांचे बाबतीत, तुल्यः = सम असतो, मित्रारिपक्षयोः (अपि) = मित्र व शत्रू यांच्या पक्षांचे संदर्भातसुद्धा, तुल्यः = तुल्य असतो, (एवम्) = अशाप्रकारे, सर्वारम्भपरित्यागी = संपूर्ण आरंभांमध्ये कर्तेपणाच्या अभिमानाने रहित असतो, सः = तो पुरुष, गुणातीतः = गुणातीत, उच्यते = म्हटला जातो ॥ १४-२५ ॥

अर्थ

जो मान व अपमान सारखेच मानतो, ज्याची मित्र व शत्रू या दोघांविषयी समान वृत्ती असते, तसेच सर्व कार्यात ज्याला मी करणारा असा अभिमान नसतो, त्याला गुणातीत म्हणतात. ॥ १४-२५ ॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १४-२६ ॥

अन्वयार्थ

च = आणि, अव्यभिचारेण = अव्यभिचारी, भक्तियोगेन = भक्तियोगाच्या द्वारा, यः = जो पुरुष, माम् = मला, (सततम्) = निरंतर, सेवते = भजतो, सः (अपि) = तो सुद्धा, एतान् = या, गुणान् = तीन गुणांना, समतीत्य = चांगल्याप्रकारे ओलांडून,

ब्रह्मभूयाय = सच्चिदानंदघन ब्रह्म प्राप्त करून घेण्यास, कल्पते
= योग्य होऊन जातो ॥ १४-२६ ॥

अर्थ

आणि जो पुरुष अव्यभिचारी भक्तियोगाने मला निरंतर भजतो,
तो सुद्धा या तिन्ही गुणांना पूर्णपणे उल्लंघून सच्चिदानंदघन
ब्रह्माला प्राप्त होण्यास योग्य ठरतो. ॥ १४-२६ ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ १४-२७ ॥

अन्वयार्थ

हि = कारण, अव्ययस्य = अविनाशी, ब्रह्मणः = परब्रह्माचा, च =
आणि, अमृतस्य = अमृताचा, च = आणि, शाश्वतस्य धर्मस्य =
नित्य धर्माचा, च = आणि, ऐकान्तिकस्य सुखस्य = अखंड
एकरस आनंदाचा, प्रतिष्ठा = आश्रय, अहम् = मीच आहे ॥ १४-
२७ ॥

अर्थ

कारण त्या अविनाशी परब्रह्माचा, अमृताचा, नित्य धर्माचा
आणि अखंड एकरस आनंदाचा आश्रय मी आहे. ॥ १४-२७ ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

ॐ हे परमसत्य आहे. याप्रमाणे श्रीमद्भगवद्गीतारूपी
उपनिषद तथा ब्रह्मविद्या आणि योगशास्त्राविषयी श्रीकृष्ण
आणि अर्जुन यांच्या संवादातील गुणत्रयविभागयोग नावाचा हा
चौदावा अध्याय समाप्त झाला. ॥ १४ ॥
